

9-10-2019

DICTIONARIES COMPILED BASED ON NAVOI'S WORKS

Umidjon Kuziev
Senior Lecturer at NamSU

Shahnoza Yashnarovna Aslanova
School № 1, Namangan

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu>

Part of the [Education Commons](#)

Recommended Citation

Kuziev, Umidjon and Aslanova, Shahnoza Yashnarovna (2019) "DICTIONARIES COMPILED BASED ON NAVOI'S WORKS," *Scientific Bulletin of Namangan State University*. Vol. 1 : Iss. 6 , Article 56.
Available at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu/vol1/iss6/56>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Scientific Bulletin of Namangan State University by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact brownman91@mail.ru.

DICTIONARIES COMPILED BASED ON NAVOI'S WORKS

Cover Page Footnote

???????

Erratum

???????

НАВОИЙ АСАРЛАРИ АСОСИДА ТУЗИЛГАН ЛУҒАТЛАР

Умиджон Қўзиев. PhD, НамДУ катта ўқитувчиси

Асланова Шаҳноза Яшнарвна. Наманган шаҳар 1-мактаб

Аннотация. Ушбу мақолада ўрта асрлар ўзбек лексикографияси намуналари, уларнинг тузилишида Алишер Навоий асарларининг ўрни борасида сўз кетади. Ўзбек луғатчилигидаги кўплаб ютуқлар шу давр билан боғлиқ эканлиги кўрсатилади.

Калит сўзлар: луғат, луғатчилик, Навоий, «Бадойи ал-луғат», «Санглох», «Луғати атрокия», «Хулосайи Аббосий», «Мунтахаб ал-луғат», «Абушқа», идеографик луғат, боб, грамматик очерк.

СОЗДАНИЕ СЛОВАРИ НА ОСНОВЕ РАБОТ НАВОИ

Umidjon Kuziev PhD, Senior Lecturer at NamSU

Aslanova Shahnoza Yashnarovna. School № 1, Namangan

Аннотация. В данной статье внимание делается на образцы средневековую лексикографию, и место произведения Навои в их содержании. Указывается на то, что многие успехи в узбекской лексикографии связаны с этим периодом.

Ключевые слова: словарь, лексикография, Навои, «Бадойи ал-луғат», «Санглох», «Луғати атрокия», «Хулосайи Аббосий», «Мунтахаб ал-луғат», «Абушка», идеографический словарь, глава (боб), грамматический очерк.

DICTIONARIES COMPILED BASED ON NAVOI'S WORKS

Umidjon Kuziev PhD, Senior Lecturer at NamSU

Aslanova Shahnoza Yashnarovna. School № 1, Namangan

Abstract. In this article enlightened vocabularies of Middle Age Uzbek Lexicography and importance of Navoi's creatures in their content. It will be known, that most of the achievements of Uzbek Lexicography linked to this period.

Key words: vocabulary, lexicography, Navoi, «Badoyi al-lughat», «Sangloh», «Lughati atrokiya», «Khulosai Abbasi», «Muntahab al-lughat», «Abushka», ideographic vocabulary, chapter (bab), grammatical essay.

Ўзбек луғатчилигида ўрта асрлар луғатчилиги алоҳида ўрин тутса, мазкур луғатларнинг деярли барчаси Навоий асарларига асосланганлиги билан ажралиб туради. Алишер Навоий асарлари асосида тузилган «Бадойи ал-луғат», «Санглох», «Луғати атрокия», «Хулосайи Аббосий», «Мунтахаб ал-луғат», «Абушқа» каби манбаларга Ҳ. Вамбери, В.В. Вельяминов-Зернов, А.К. Боровков каби Оврўпо олимлари илк бор илм аҳди диққатини тортган. Улар XX аср 60-йилларидан бошлаб луғатшунослик нуқтаи назаридан изчил ўрганила бошланди [6,9,17,18,19,25,22].

Хусайн Бойқаронинг топшириғи билан 1500 йилда Толи Ҳиравий томонидан тузилган “Бадойиъ ул-луғат” асари Навоий асарлари асосидаги илк луғат ҳисобланади.

XVI асрда усмонли турк тилида яратилган “Абушқа” луғатида 2000 та сўз бўлиб, муаллиф асосий луғавий бирликларни ажратиб олмай, ҳар хил грамматик шакллардаги сўзларни алфавит тартибида бериб боради. Алфавит тартиби фақат бошланғич икки товушга тегишли холос. Ҳарфига кўра бирлаштирилган сўзлар “боб”ларга ажратилади. “Боб”лар эса биринчи бўғиндаги ундошга қандай унли қўшилиб келишига кўра уч қисмга бўлинган: 1) боб ал-мафтуҳат (биринчи бўғин а, ё билан тутаган сўзлар): *тамшымақ, тала, майруқ, мах*; 2) боб ал-максурат (биринчи бўғин и, ы, э билан тутаган сўзлар): *сыгнақ, киз, бэл, бийй*; 3) боб ал-мазмумат (биринчи бўғин о, о:ў билан тутаган сўзлар): *чупчуқ, жонг, толга, қуванмадим* [23:35]. Сўзларнинг луғатда бундай жойлаштирилиши “Луғати атрокия”да ҳам учрайди.

Асарнинг қимматли томони шундаки, чиғатойча-туркча деб аталган бу луғатда умумга тушунарли бўлмаган сўзларнинг кўчма маънолари ва маъно оттенкалари изоҳланади. Шунинг учун у баъзи сўзлар семантикасини ўрганишда ишончли материал бера олади [13:110].

Назар Али Саййиднинг “Навоий асарлари луғати” яқинда топилган бўлиб, луғат Навоий, Лutfий, Мир Ҳайдар асарларида учровчи туркийча сўзларнинг форс-тожикчага таржимаси кўринишида. Муқаддимада ўзбек тилида сўз ясалиши, шунингдек, луғатнинг аввалида шаклдошлик ва кўп маънолилик ҳодисаларининг ўзбек тилидаги ўрни борасида қимматли фикрлар билдирилган, мисоллар келтирилган. Луғат идеологик луғат характериға эға бўлиб, иккинчи фаслда қариндошлик терминлари изоҳланган: оға – биродари бузруг, ини – биродари кўчак, эгачи – хоҳари бузруг, сингил – хоҳари кўчак, ётлиғ – духтар, бўта – фарзанд. Ундан сўнг тана аъзолари келтирилган: энгак – занаҳдон, кўксук – сийна, манглай – пешона, тиз – зону, эрн – лаб, тиш – дандон [16:94].

XVII асрда ёзилган Муҳаммад Яъқуб Чингийнинг «Келурнома» асари ҳам таржима луғат (ўзбекча-тожикча) характериға эға. Асар 15 бобдан иборат бўлиб, бир неча фаслларға бўлинган. Дастлабки ўн тўрт бобда 400 дан ортиқ феълнинг турли хил шакллар парадигмаси алфавит тартиби билан берилади. Натижада уя луғатнинг намунаси вужудға келади [11:105]. Энг сўнги 15-боб эса мавзуий (идеографик) луғат бўлиб, сўзлар 9 мавзуий гуруҳға ажратиб берилади. Ҳар бир фаслида маълум мавзуга оид жами 1300 та сўз берилган: “Осмон”, “Ер”, “Қушлар”, “От ва эгарланадиган ҳайвонлар”, “Одам жисми аъзолари” каби. Инсон организмға оид фаслида сўзлар қуйидаги тартибда берилади: *баш – сар, мия – мағиз, сач – мўй, қаш – абрў, манглай – пешана, кўз – чашм, қулақ – гўш* каби [13:111]. Муаллиф луғатни тузишда Ҳиндистоннинг туркий тилли аҳолисининг жонли тилидан кенг фойдаланган [8:11].

Мирза Меҳдихон “Санглох” номи билан машҳур бўлган луғатини XVIII асрнинг ўрталарида (1760 йилда) яратди. Эски ўзбек тилидаги 8000 сўзни ўз ичига олган бу улкан асар икки қисмдан иборат: 1. Грамматик қисм; 2. Луғат.

Асарнинг грамматика қисми “Мабони ул-луғат” деб аталади. Мирза Меҳдихоннинг бу грамматик очерки эски ўзбек тилининг ўтмишда яратилган энг мукамал тасвири ҳисобланади. Очеркда дастлаб туркий тилларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида маълумот берилади.

Грамматик очерк олти мабодан (бўлимдан) иборат. Ҳар қайси мабно эски ўзбек тили грамматик тузилишининг бирор томонини ёритади. Мирза Меҳдихон асарининг луғат қисми “Санглох” деб номланган. Форсча санг сўзи “тош” деган маънони ифодалайди. Санглох (тошли ер) мажозий ифода бўлиб, форслар учун тушунилиши қийин бўлган туркий (эски ўзбек тилига оид) сўзлар тошлоқ, тошли ерга ўхшатишган. “Санглох”да Алишер Навоийнинг йигирмадан ортиқ асарларидан, шунингдек, Лутфий, Бобур, Ҳусайн Мирзон, Али Усмои, Саъиддин Сафойи Румий каби адибларнинг асарларидан мисоллар ҳам келтирилган [10:13]. Луғат йигирма тўрт бобдан иборат. Баъзи бобларда атиги тўрт бешта сўз берилган бўлса, баъзи бобларда мингдан ортиқ (ҳатто икки минггача) сўз берилган. Луғатда, сўзлар билан бир қаторда, кўплаб турғун бирикмалар, фразеологик ибора ва составли атамалар ҳам изоҳланган. Грамматик очерк қисмида грамматик шакллар параллел равишда турк (усмонли турк) ва озарбайжон тилларидаги шаклларга қиёслаб борилади, талаффузи ҳам келтирилади. Бунда Фузулийнинг асарларига кўп мурожаат қилинади. Бундан ташқари “Санглох”да қиёслаш мақсадида бир қанча тил ва диалектлар келтирилади: “аҳли Туран ва Хоразм”, “баъзи аҳалии Турон”, “атроки Турон”, “Ўзбеки, ёйи Турон ва Хоразм”, “Ўзбакия”, “Самарқандича” қабилар [25:26]. А.А.Самойлович асарнинг илмий қийматини тўғри баҳолаган ҳолда шундай деган эди: “Мирза Меҳдихоннинг турколог сифатидаги қиммати шундан иборатки, у чигатой адабий тилини ўрганиш жараёнида адабий ёдгорликлар билан бирга, бир томондан, анатолия, озарбайжон туркларининг, иккинчи томондан, Ўрта Осиё жонли диалектларини қиёслашга тортди” [12:8]. Шу жиҳатлари билан у нафақат эски ўзбек-форс тиллари луғатларининг энг яхши аъналарини ўрганди, шу билан бирга уни ижодий равишда ривожлантирди [15:39].

Мирза Меҳдихоннинг асари эски ўзбек тили грамматикаси ва лексикаси бўйича ноёб манба сифатида бир қанча илмий тадқиқотларнинг объекти бўлди [9,18]

Хоразмда яшаб ижод этган шоир ва филолог Муҳаммад Ризо Хоксор “Мунтахаб-ал-луғат” (“Сайланма луғат”) асарини 1798-1799 йилларда яратди. Асар изоҳли луғатлар сирасига киради. Унда эски ўзбек адабий тилида ишлатилган арабча, форсча ва айрим эскирган ўзбекча сўзларнинг маънолари эски ўзбек тилида (баъзан форс–тожик тилида) тавсифланади, сўнг иллюстратив мисол сифатида Навоий, Жомий ёки Фузулий байтларидан келтирилади [1:62].

Асарнинг кириш қисмида муаллифнинг луғатшуносликка доир илмий кузатишлари берилган. Хоксор ўша даврда мавжуд бўлган луғат ва филологик тараққиётлар тўғрисида маълумот берар экан, бу асарларда йўл қўйилган камчиликларни, айрим сўзларнинг уларда нотўғри изоҳланганини кўрсатиб ўтади.

Луғат икки қисмдан иборат. Биринчи қисмда эски ўзбек адабий тилида ишлатилган арабча сўзлар, иккинчи қисмда эса форсча-тожикча ва эскирган ўзбекча

сўзлар изоҳланади. “Мунтахаб-ал-луғат” да ҳаммаси бўлиб 2400 сўз берилган [20:15]. Хоксор луғатининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шуки, унда сўзларнинг бош (асосий) маъноси билан бир қаторда, кўчма (ҳосила) маъноларига ҳам изоҳ берилади. Луғатда сўзлар араб алифбоси бўйича 28 бобга тақсимланади. Бобларда сўзлар араб луғатшунослиги анъаналарига риоя қилиб, охириги товушга (ҳарфга) қараб гуруҳланади.

Сулаймон Бухорий – XIX асрда яшаган машҳур ўзбек олимларидан бири бўлиб, “Луғати чиғатойи ва турки усмоний” асари муаллиф ҳисобланади. У 1860 йил Венгриянинг Сакден шаҳрида бўлиб ўтган туркологлар анжуманида қатнашиб, венгер ҳамкасабалари илтимоси ва чиғатой тилининг имкониятларини кўрсатиш мақсадида мазкур луғатни тузишга киришади. Асар икки жилдли бўлиб 2-жилди топилмаган. Биринчи жилд муқаддимасидаги маълумотга кўра иккинчи жилд 92 ўзбек уруғининг шеваларини ўрганишга бағишланган [27:25]. Асар уч қисмдан иборат. Биринчи қисм - муқаддима усмонли турк тилида бўлиб, у “Манзумаи чиғатой” деб номланган. Бу қисмда муаллиф асарнинг ёзилиш сабаби, ўзининг таржимаи ҳоли ва луғатнинг тузилишига оид маълумотларни шеърый тарзда келтиради.

Асарнинг иккинчи қисми грамматик очерк бўлиб, “Қавоид” деб номланган. Унда муаллиф тил қурилишига оид тушунчалар билан бир қаторда, чиғатой тилининг ўзига хос фонетик, морфологик хусусиятларини кўрсатиб ўтади, унинг бошқа туркий тилларга қиёсини келтиради.

“Луғати чиғатойи ва турки усмоний”нинг учинчи қисмини луғат бўлиб, луғат араб ҳарфларига мос равишда 28 бобга ажратилган. Унда эски ўзбек тилида ишлатилган 7000 (баъзи манбаларда 8000 [20:14]) га яқин сўз ва турғун бирикма усмонли турк тили воситасида изоҳланади. Сўз маъноларининг изоҳларига зарур ўринларда Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Бобур, Хусайн Бойқаро, Огаҳий, Комил, Мунис, Завқий, Нодира каби ўзбек шоирлари, Махтумқули, Насимий Туркмон, Насимий қабилар шеърлари, халқ оғзаки ижоди намуналаридан олинган мисолларни келтиради. Луғат сўнгида 100 дан ортиқ такрор, жуфт ва айрим тақлидий сўзлар берилиб, уларнинг ишлатилишига бадиий адабиётдан парчалар келтирилган. Луғатда Навоий асарларидан 350 сўзга изоҳ берилиб, тасдиқловчи цитаталар келтирилган [20:14].

“Луғати чиғатойи ва турки усмоний” мукамал асар бўлганлигидан, кейинчалик яратилган бир қанча луғатлар учун манба вазифаси ўтади. Академик В. Радловнинг туркий тиллар ва лаҳжалар бўйича тузган машҳур луғати, Э.Н. Нажибнинг “XIV асрдаги туркий тилларнинг тарихий-қиёсий луғати” ҳамда “Навоий асарлари луғати” шулар жумласидандир [27:24-25]. Мазкур луғат ўз даври учун, аввало, анъанавий Шарқ луғатчилиги билан замонавий Европа луғатчилигининг туташув нуқтасида яратилган ўзига хос луғат сифатида, иккинчидан, ўзбек тили ва адабиётини ҳамда фольклорини Туркия ва Европада тарғиб қилувчи, ўзидан кейин тузилган луғатларга материал берувчи манба сифатида баҳоланмоғи керак [7:34].

Фатҳали Кожарнинг “Луғати атрокия” асари XIX асрда (1862) яратилган бўлса-да, бир қанча хусусиятлари билан “Абушқа”га яқин туради. Луғатда саккиз мингдан ортиқ сўз форс тилида изоҳланган [20:17]. Асар Навоий асарларини ўрганишга бўлган қизиқиш туфайли юзага келади. Муаллиф бошқа луғатшунослар каби Навоий асарлари асосида луғат тузиш эмас, муайян луғат асосида Навоий асарларидан иқтибослар олиш йўлидан борган. Мутахассислар фикрича, Фатҳали Кожарийнинг қўлида Муҳаммад Хойи томонидан Аббос мирза исми шахс учун қисқартирилган, таҳрир қилинган “Санглох” варианты – “Хулосайи Аббосий” бўлган бўлиши мумкин [Қаранг: 23:33]. Луғатда сўзларнинг тартибланиши “Абушқа”даги каби ҳолатда. Бошланғич ҳарфига кўра ажратилган луғат қисмлари “китоб” деб юритилган ва асар 24 “китоб”дан иборат. Бунда “Абушқа”дан (21 боб) фарқли равишда туркий тил учун ўзлашма бўлган, و , ع , ث ҳарфлари билан бошланадиган сўзлар киритилган. Шунингдек, “китоб” бошланғич унлисига кўра “Абушқа”даги каби алоҳида уч гуруҳга бўлинмаган. Фатҳали Кожарий сўзларни тартиблашда ўзак-негиз тамойилини назарда тутиб, сўзликларни фақат бошланғич икки ҳарфига кўра алифбо тартибида жойлаштирган. Лекин, маълумки, туркий тилда ўзак фақат икки ҳарфдан иборат бўлавермайди. Шу туфайли ҳам “Луғати атрокия”да сўзлар тартиби бузилган, уларни ўзак-негизига қараб топиш баъзан қийин бўлган. Мазкур вазиятда муаллифнинг эски ўзбек тилининг морфологик қонуниятларини яхши билмаганлиги кўзга ташланади. Дарвоқе, “Луғати атрокия” грамматик қонун-қоидаларни ўрганмай туриб ҳам Навоийни ўрганиш истагида бўлганларга мўлжалланган эди. У шунингдек Алишер Навоий асарларида учрайдиган мўғулча сўзлар учун луғат тузишни ҳам ният қилган эди [24:32].

Алишер Навоий асарлари бўйича тузилган луғатлардан яна бири – “Хамса бо ҳалли луғат” асаридир. Луғат котиби ва муаллифи номаълум бўлиб, 18 йил давомида ёзиб битирилган. Луғат мақоласи бош сўз, изоҳ, сўнг иллюстратив мисол сифатида Навоий асарларидан иқтибослар келтирилган [29:32]. Луғат Алишер Навоий “Хамса” асарининг 1845-46 йилларда Қўқонда кўчирилган кўлёмаларининг хошияларига ёзилган бўлиб, саккиз мингга яқин сўзга изоҳ берилган [20:14]. Луғат муаллифи луғавий бирликлар танлаш ва изоҳлашда ўқувчининг “Хамса” матнини тўғри ва мукамал тушунишига эътибор берган. Шу туфайли ҳам айрим кўп маъноли сўзларни изоҳлаш фақат дoston матнлари воситасида амалга оширилган. Жумладан, *руд* сўзи қуйидагича изоҳланган: 1) *арик* (Сабъайи сайёр, 98); 2) *дарё* (Садди Искандарий, 62,125); 3) *ёш* (Лайли ва Мажнун, 42); 4) *нагма* (Садди Искандарий, 6, 21, 55, 101, 112; Сабъайи сайёр, 17); 5) *тори нагма* (Сабъайи сайёр, 92); 6) *устанг* (Садди Искандарий, 62). Сўзларни бу тартибда жойлаштириш бошқа луғатларда ҳам, хусусан, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк”, Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддимат ул-адаб” ва муаллифи номаълум бўлган “Китоб ат-туҳфат аз-закия фи луғатит-туркия” кабиларда ҳам учрайди [29:32]. Луғатда Алишер Навоий ғазалларидан байтлар келтирилиши сўз маъноси, унинг семантик табиатини ёрқин очиб берилишига сабаб бўлган. Бундай ҳолларда, айниқса, кўп маъноли сўзнинг маъносини очишда контекстнинг ўрни муҳим. Мазкур луғат ҳазрат

Навоий тилининг нақадар бойлигини, ва ҳақиқатда, бу зотнинг адабий тил асосчиси бўлишга лойиқ эканлигини исботлайди.

Ражаб ибни Муҳиб Али Шомлу томонидан тузилган ўзбекча-туркча луғат ҳам “абушқа” сўзи билан бошланган, Навоий асарларидаги мингга яқин сўз туркчасига изоҳланган, мисол сифатида Навоий асарларидан байт ва парчалар келтирилган. Луғатда сўзлар алифбо (арабча-форсча алифбо) тартибида 24 қисмга бўлиб берилган. Луғат лўндалиги, ўзига хос лексикографик услубга эгаллиги билан ажралиб туради [32:76-78].

Яна бир қўлёзма – “Луғати туркий” XVIII аср охирида Ҳиндистоннинг Бангола шаҳрида бобурий ҳукмдор Аврангзеб топшириғи билан Фазлуллахон барлос томонидан тузилган бўлиб, форсча-арабча луғатлар сирасига киради. Эски ўзбек тили лексикаси ва грамматикасининг айрим масалалари ёритилган ушбу луғатда Навоий асарларида учрайдиган юзлаб сўзларга изоҳ берилган, асар 1825 йилда Калькуттада нашр этилган [2:14]. Сўзлик сифатида асосан феъллар берилган, феъллар ўн уч ҳарфга, исмлар ўн саккиз ҳарфга бўлинган. Луғат форсийзабон ўқувчиларга мўлжалланган бўлиб, бобурийларнинг ўз она тилларини сақлашга уриниши, авлодларга она тилини етказиш, ўзбек тилининг фонетикаси, лексикаси, грамматикасини ўргатишга йўналтирилган [14:72-77]. Асарнинг ягона нусхаси Лондондаги Британия музейида сақланмоқда.

Бундан ташқари, Навоий асарлари учун тузилган луғатлар сафида “Луғати Амир Навоий”, “Дар баёни луғати Навоий”, “Ҳалли луғати чигатоийи Хамсайи Навоий”, “Ҳалли луғати Хамсайи Навоий” кабиларни ҳам санаб ўтишимиз мумкин.

Мутахассислар Техрон университети кутубхонасида “Навоий луғати”(6830 рақамли), “Наводир уш-шабоб” асари асосида тузилган туркийча-форсийча луғат (7021 рақамли) қўлёзмаси сақланаётганлиги ҳақида хабар берадилар [5:73-76]. Уларни ўрганиш луғатшунослигининг келгусидаги вазифаларидандир.

Алишер Навоий асарлари асосида тузилган луғатларнинг умумий хусусиятларини қуйидагича белгилаш мумкин:

1. Бу филологик асарларнинг луғатлардангина иборат бўлиши, биринчидан, луғатчилик анъаналарининг давом эттирилиши билан боғлиқ бўлса, иккинчидан, шу даврга келиб таржима ишларига эҳтиёж туғилганлиги билан боғлиқдир. Мазкур луғатлар асосан туркий-форсий, шунингдек, туркий тиллараро таржима луғатлар бўлиб, Алишер Навоий асарлари, шунингдек, туркий тилда ижод қилган Бобур, Убайдуллахон асарлари асосида тузилган. Бу ҳолат ўзбек луғатшунослигининг ўзига хос жиҳатларидан биридир. Ҳатто ранг-баранг луғатларга бой бўлган араб ва форс лексикографияси тарихида ҳам маълум адиб ёки бир неча адиблар асарлари асосида тузилган луғатлар мавжуд эмас [23:4]. Луғатларнинг тузилишига асосий сабаб эса Алишер Навоий асарларини ўрганишга бўлган қизиқиш бўлган.

2. Луғатлар тузишда ҳарфлар сирасида тартиблаш амалга оширилган, ички тартибга амал қилинган, ҳатто ёзилмайдиган унлилар ҳам ҳисобга олинган. Луғат мақолалари жойлаштирилиши изчил ва пухта шаклга келтирилган. Бу жиҳатдан Б. Ҳасанов Навоий асарлари асосида тузилган луғатларни икки гуруҳга бўлади: 1) “Абушқа”, “” Луғати атрокия” - сўзликлари оддий, примитив тартибда берилган

луғатлар; 2) “Бадойиъ ал-луғат”, “Санглох” – Шарқ луғатшунослигининг энг яхши анъаналарига суянган луғатлар, унда сўзлар уя тамойили асосида жойлаштирилган [2:35-39]. Мақолаларда отлар бош келишиқда, феъллар ноаниқ (-мак) шаклида берилган (“Бадойиъ ал-луғат” да -мақ) Араб ёзувида ёзилган сўзларни тўғри ўқиш учун фонетик, орфоэпик, имловий ва грамматик изоҳлар келтирилган. Шу туфайли ҳам фонетик ўзгариш, орфоэпик қоида, грамматика тамойилларини ифодаловчи терминлар кенг қўлланган.

3. Бу давр луғатчилигида сўзларни уяларга бирлаштириш асосида луғат тузиш анъанаси вужудга келди. Сўзларни изоҳлашда уларнинг ўз маънолари (маънойи ҳақиқий, маънойи аслий) ва кўчма маънолари (маънойи мажозий) ҳам эътиборга олинган.

4. Алишер Навоий асарлари бўйича тузилган деярли барча луғатларда (Абушқа ва бошқ. ташқари) эски ўзбек тилидаги сўзларнинг талаффуз жиҳатдан “Ироқдаги Рум туркийлари” – турк ва озарбайжон тилларига қиёсланиши кузатилади [25:24]. Жумладан, А.К. Боровков Толи Ҳиравийнинг “Бадойиъ ул-луғат” асарида шундай қиёсий таҳлилни текшириб чиқади [3:16]. Луғатда сўзларнинг маъносини изоҳлашда сўзлашув тилидаги кўринишлари ҳам келтирилади. Фатҳали Кожарийнинг қиёсий таҳлилидан шу маълум бўладики, луғат таркибдаги сўзларнинг ўндан бир қисми чиғатой тили ва Эрон туркийларида бир хил. Бошқа сўзларда фонетик ва лексик жиҳатдан фарқлар кузатилади [25:227].

Юқоридагилардан яна шу маълум бўладики, луғатлар мазкур даврда тилшуносликнинг бошқа соҳалари ривожланиши учун ҳам макон вазифасини ўтаган. Уларда илмий кузатишлар самараси, танқидий қарашлар, грамматик очерклар берилган.

References:

1. Akmalova M. Leksikograficheskie trudi v sobranii instituta vostokovedeniya AN UZ // Adabiy meros, 3 (57), 1991.
2. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. IV jildlik. – T., 1983-1985. I jild.
3. Borovkov A.K. “Badayi al-lugat” ... – M., 1961.
4. Vandries J. YAzyk. – M., 1937.
5. G'anieva S. Tehron kitobxonalaridagi Navoiy asarlarining qo'lyozmalari // O'TA, №4, 1991.
6. Kadirov T.SH. Filologicheskie issledovanie slovarya «Xulosa-i Abbosi» Mirzy Muxammada Xoyi. AKD. – T., 1988.
7. Madvaliev A. O'zbek leksikografiyasi tarixidan// O'zbek tili va adabiyoti, 2008, 3-son.
8. Muxammed Yakub Chingi. Kelur-name. – Tashkent: Fan, 1982.
9. Muxiddinova K. «Sanglax» Mirzi Muxammada Mexdixana. Avtoref. kand. diss. – Tashkent, 1971.
10. Muxitdinov K. «Sanglax» Mirzi Muxammada Mexdixana. AKD. – T., 1971.
11. Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati (E. Fozilov rahbarligida) 4 tomlik. I tom. – Toshkent: Fan, 1983.

12. Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati (E. Fozilov rahbarligida) 4 tomlik. I tom. – Toshkent: Fan, 1983.
13. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 2002.
14. Samoylovich A.A. Persidskiy turkolog XVIII v. Mexdixan // Izvestiya obshestva obsledovaniya i izucheniya Azerbaydjana. – Baku, 1927, № 5.
15. Tursunov U., O'rinboev B. O'zbek adabiy tili tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1982.
16. Ubaydullaev A. Hindistonda yaratilgan turkiy lug'at // Til va adabiyot ta'limi, № 3, 2010.
17. Umarov Z.A. Grammatika starouzbekskogo yazika «Mabaniul-lugat» Mirzi Muxamedxana. Avtoref. kand. diss. – Tashkent, 1967.
18. Umarov E. Tipi tolkovaniya v starouzbekskix slovaryax // Adabiy meros, 2(52), 1990.
19. Umarov E. Yangi aniqlangan Navoiy lug'ati // O'zbek tili va adabiyoti, 2009, 1-son.
20. Umarov E.A. «Badoyi ul-lugat» i «Sanglax» kak leksikograficheskie pamyatniki i istochniki izuchenie starouzbekskogo yazika XV- XVIII vv. ADD. – T., 1989.
21. Umarov E.A. Grammatika starouzbekskogo yazika «Mobani al-lugat» Mirzi Mexdixana. AKD. – T., 1967.
22. Fattaxov X. Muxammad Rizo Xansar i ego «Muntaxab al-lugat». AKD. – T., 1974.
23. Fozilov E. Alisher Navoiy asarlari lug'ati. 1-jild. – T., 2013.
24. Fozilov E. va boshq. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. – T., 1983-1985.
25. Fozilov E.I. Qadimgi obidalar va Alisher Navoiy tili. – T., 1969.
26. Xasanov B. Prinsipi otbora i raspolojeniya slov v rukopisnix slovaryax k proizvedeniyam Navoi// Adabiy meros, 3(49), 1989.
27. Xasanov B. Rukopisnie slovari k proizvedeniyam Navoi. Lugat-i atrakiya. - Adabiy meros, 1 (55), 1991.
28. Xasanov B.R. Prinsipi sostavleniya... – T., 1989.
29. Husanov N. Bir noyob lug'at va uning muallifi // Fan va turmush, 1982, № 3.
30. Shamsiev P., Ibrohimov S. Navoiy asarlari lug'ati. – T., 1972.
31. SHoraxmedova N. Slovar “Xamsa ba xalli lugat” // Adabiy meros, 2(44), 1988.
32. SHoraxmedova N. Tolkovanie polisemantichnyx slov v slovare “Xamsa bo halli lugat” // Adabiy meros, 1(55), 1991.
33. YUsuf B. Navoiy tili lug'ati, 2016.
34. YAngi topilgan Navoiy asarlari lug'ati // O'TA, №4, 1991.